

Shahid Bahonar
University of Kerman

Study on the Importance and Value of Textiles in Iran through the Lens of Qajar Travelogues

Ameneh Mafitabar ¹

¹. Assistant Professor, Textile and Clothing Design Department, University of Art, Tehran. **E-mail:** a.mafitabar@art.ac.ir.

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: <i>Research Article</i></p> <p>Article history: Received: <i>15 Jan 2021</i> Revised: <i>28 Feb 2021</i> Accepted: <i>19 August 2022</i> Published online: <i>7 September 2022</i></p> <p>Keywords: <i>Travel book,</i> <i>Travelogue,</i> <i>Textiles,</i> <i>Cloth,</i> <i>Qajar</i></p>	<p>Weaving evolved alongside the fundamental developments in the textile industry during the Qajar era in Iran, but it was still considered valuable in its traditional form. Even when manual production declined, it received additional value due to its rarity. In industrial form, textiles were imported to Iran and were perhaps less expensive than domestic products that were produced using handicraft methods. However, they were still valuable given their long-distance shipment. The purpose of this study was to examine instances of appreciation of Qajar textile value in travelogues written during the time period. As a result, the main research question was as follows: How can the significance of clothing and, consequently, textiles be explained by studying Qajar travelogues? The historical exploration of Qajar era documents in this descriptive-analytical study revealed that clothing and textiles were particularly important throughout the Qajar era, regardless of their nature, type, or application, both for men and women. Thus, while the textile industry in its traditional sense declined during the Qajar era, this did not undermine the preciousness of textiles and, in fact, became a reason for their further importance and value.</p>

Cite this article: Mafitabar, Ameneh (2022). **Study on the Importance and Value of Textiles in Iran through the Lens of Qajar Travelogues**, Iranian Civilization Research, 4(1) 37-54.

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: <http://doi.org/10.22103/jic.2022.20031.1122>

English Extended Abstract

---

1. Introduction

Conventional textile manufacturing methods were time-consuming in the centuries before the Industrial Revolution and its influence becoming widespread. This not only impacted the use of raw materials and layout but also added to the value of the final product. Textiles were, therefore, defined as precious products. There were fundamental developments in the weaving industry during the Qajar period in Iran (1796–1925). However, traditional textiles retained their lure of exquisiteness, particularly because their scarcity raised the products' value. On the other hand, low-cost industrial textiles were not considered inexpensive since they were imported from other European countries into Iran. This was due to the fact that although the products were fairly priced at their country of origin, they were sold at higher prices factoring in the costs of transportation and the manufacturer's profit. As a result, while imported textiles had greater variety and lower prices than domestic handmade counterparts, they were sold as imported and foreign products with a high added value. This highlights the importance of studying the value of textiles (both conventionally- and industrially-made varieties) throughout the Qajar period. Accordingly, this study investigated the manifestations of the importance and value of textiles during the Qajar period using first-hand historical records such as travel writing. In this regard, this article sought to answer how the importance and value of textiles in the Qajar period could be defined and explained using Qajar travelogues. The significance of this study is that previous research on weaving in the Qajar period has solely focused on the demise of this industry. Such studies seem to argue that weaving lost its former importance and value during this era and followed a downward trend. In contrast, this study aimed to illustrate the importance and value of Qajar-era textiles as a precious artifact by meticulous analysis of historical evidence from this period. After reviewing instances that indicate the value of textiles in men's and women's clothing, using textiles as cash (for exchange) was also examined. Finally, the conclusion was presented by analyzing the custom of "Khalat Bakhshi" (gifting honor khalats [robes]) and a number of Qajar popular beliefs about textile.

2. Methodology

In this descriptive-analytical study, more than sixty pieces of Qajar travelogues were studied about half of which were specifically outlined in this article. The works were selected based on the availability of content concerning the value of Qajar textiles and including the whole history of Qajar dynasty's one-hundred-and-thirty-year reign. Moreover, the sources were chosen in such a way that the entire history of Qajar rule over Iran—from the beginning period (Fath Ali Shah's reign), the middle period (Naser al-Din Shah and Muzaffar al-Din Shah's reign), and the late period (Ahmad Shah's reign and the beginning of Pahlavi)—was covered.

3. Discussion

According to the travelers of the time, the garments worn by the courtiers contributed to the magnificence of the Iranian court during the Qajar period. As a result, if the Iranians wished to visit their superior, they would put on a "Jobbeh" (a type of cloak) that covered them from the neck to the heels. Even if someone did not have such an outfit, they would attempt to borrow it from others for a few hours (Polak, 1989: 108). At the same time, Iranian women, like males, were accustomed to wearing many garments. In terms of appearance, the textiles used in women's clothing did not vary significantly from those in men's clothing until the end of Naser al-Din Shah's rule and the popularity of "Sardari" (a frock pleated round the waist) among men. Sometimes, newlywed girls inherited a vest from their great-grandmother as an item of dowry since women's vests were made of Kashmiri or Kermani Termeh or "Zarbaft" and "Zari" that never lost

English Extended Abstract

---

their worth over time (Rahimzadeh, 1983: 83). Such clothing was the most elegant garment for its owner, as well as their daughter and successors, and it would not, as the expression goes, go out of style. Even now, silk textiles may be found in houses of old families, and when worn, they are among the most remarkable and attractive items of women's clothing (Shahri, 2004: 4/ 330). From this perspective, clothing used to have the same monetary value as cash in exchanges. The best type of this valuable commodity was Shawl, which caravans brought from Kashmir to Iran. The value of this type of textile did not drop over time, and every respectable household spent a portion of their wealth to purchase a shawl, which was sometimes pawned in times of need. The Shawl was so valuable that anytime a senior official wished to offer someone a particular award for their service, he would send them a roll of Shawls. The shawl had such a high reputation among Iranians that even if it wore out, its owner would be glad to possess it. In this society, if the Shawl was cut into tiny pieces, its worth would not fall as it would be sold based on its weight. People cleaned, mended, and colored old Shawls to be seen new in the eyes of those who could not tell the difference easily. After shawls, Zarbaft and silken textiles were second in prominence and value, followed by "Qalamkari" and chintz. Wealthy Iranians demonstrated their generosity to their subordinates during Nowruz and other national celebrations according to the old Iranian tradition of gifting cash, clothes, and other presents. This practice was more common among royalty. Accordingly, the blessed recipient of the king's khalat had to enter the court while wearing the valuable robe or having draped the shawl round his waist (Polak, 1989: 111- 112). This practice, considered a mark of respect for the monarch, was based on an ancient tradition in which Iranians wore new garments on the first day of the year. The king, thus, sent Khalats to his courtiers and diplomats a day before Nowruz, as elders do today to their guests and workers. This gifted khalat often signified a person's rank and symbolized attaining a higher social and political status among courtiers. In fact, the individual who got the Khalat would connect themselves with the monarch historically and obtain legitimacy consequently. Expensive textiles like wool shawls and various varieties of Zari, velvet, "Hareer", and even Qadak and Qalamkar were used in these Khalats. Even locations named "Khalat Poushan" (khalat-wearers) were constructed, and the Qajar monarchs' inlaid garments are today among the beautiful treasures of the Golestan Palace Museum in Tehran.

4. Conclusion

Iran underwent numerous political, social, economic, and cultural developments during the reign of the seven kings of the Qajar dynasty, which lasted 130 years (1796-1925). The period coincided with the Industrial Revolution in the west, which affected the weaving industry more than other sectors. This development, in conjunction with many different causes, including trade deals with European countries, resulted in the importation of western products, especially machine-made textiles, to Iran at the same time as the collapse of domestic industries using conventional methods. Although this issue impacted the quality and quantity of textile items in Iran, textiles and domestic clothing remained valuable and precious due to considering domestic products scarce and the industrial products as imported. In other words, despite the common assumption, textiles not only remained a valuable and respected commodity, but their worth probably even increased. The analysis of more than sixty Qajar travelogues, approximately thirty of which were referenced in this descriptive-analytical research, led to the following conclusions. Textile was considered a valuable item as presents given to monarchs, princes, ambassadors, and subordinates during the Qajar dynasty. There were particular rituals or practices for their making and use, and in certain situations, textiles were used as cash in exchanges and even caused crimes. Possessing much clothing symbolized prosperity, and certain kinds of clothes were preferable to others, such as shawls, Zarbaft, and Hareer, followed by Qalamkar, chintz, and Qadak. When it came to textiles, Iranians of the Qajar period

English Extended Abstract

---

believed in frugality. Nonetheless, this principle was not always followed by the court women, confirming the view that textiles had an especial economic value during the Qajar period in Iran. Ultimately, researchers are recommended to study first-hand historical sources to investigate other neglected topics related to Iranian weaving art-craft.

بررسی ارزش و اعتبار منسوجات در ایران از منظر سیاحت‌نامه‌های عصر قاجار

آمنه مافی تبار^۱

^۱ استادیار، گروه طراحی پارچه و لباس، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر، تهران (نویسنده مسئول). رایانامه: a.mafitabar@art.ac.ir

چکیده	اطلاعات مقاله
<p>در عصر قاجار، مقارن با تحولات بنیادی در صنعت نساجی، پارچه‌بافی در سرتاسر جهان و از جمله ایران به مسیر دیگری ورود کرد اما همچنان در شکل سنتی صاحب نفاست به حساب می‌آمد. چه بسا که به دلیل افول تولید دستی، وجه کمیاب بودن بر این اعتبار می‌افزود. حتی در صورتی که در ایران، پارچه یک محصول وارداتی بود که شاید از انواع داخلی مبتنی بر روش‌های صنایع دستی ارزان‌تر می‌نمود اما همچنان به جهت طی مسیر گرانبها بود. هدف این مقاله جستجو در مصادیق اعتبار منسوجات قاجاری از منظر سیاحت‌نامه‌های آن عصر است. با این حساب پرسش آن خواهد بود: با بررسی سفرنامه‌های خارجی عصر قاجار، قدر و اعتبار منسوجات در آن دوره چگونه تبیین می‌شود؟ این مقاله به شیوه توصیفی - تحلیلی و با مذاقه در داده‌های تاریخی و مستندات آن عهد (افزون بر سی سفرنامه) نشان می‌دهد: پارچه در هر جنسیتی و با هر کارکردی اعم از پوشاک زنانه و مردانه در سرتاسر عصر قاجار از اعتبار خاص برخوردار بود و به عنوان خلعت برای هدیه بزرگان به کار می‌آمد و دارندگی لباس‌های متعدد نشانه‌ای از بهره‌مندی بود. بنابراین هرچند مقارن با این عهد، نساجی در شکل سنتی رو به اضمحلال گذاشت اما این امر نه تنها ارزشمندی منسوجات را متزلزل نساخت که خود دلیلی بر اعتبار بیشتر آن شد.</p>	<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۰/۱۷</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۰/۱۱/۲۹</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۴/۱۳</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۶/۲۵</p> <p>کلیدواژه‌ها:</p> <p>سیاحت‌نامه، سفرنامه، منسوجات، پارچه، قاجار</p>

استناد: مافی تبار، آمنه (۱۴۰۱). بررسی ارزش و اعتبار منسوجات در ایران از منظر سیاحت‌نامه‌های عصر قاجار، ۴ (۱)، ۵۴-۳۷.

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان.

DOI: <http://doi.org/10.22103/jic.2022.20031.1122>

۱. مقدمه

در اعصار پیش از انقلاب صنعتی و همه‌گیری تأثیر آن که بافت پارچه با شیوه‌های سنتی انجام می‌شد، روشمندی‌های تولید منسوجات وقت‌گیر بود و این امر سبب می‌شد تا افزون‌بر چگونگی استفاده از ماده اولیه و آرایه‌بندی، صرف زمان بسیار بر ارزش محصول نهایی اضافه کند. از این مسیر بود که منسوجات در قالب محصولات گرانبها تعریف می‌شد. مقارن با عصر قاجار (۱۳۴۳/۱۹۲۵ - ۱۲۱۰/۱۷۹۶)، تحولات بنیادینی در عرصه نساجی به وقوع پیوست. «در ابتدای عصر قاجار، کارگاه‌های صنایع دستی در شهرهایی چون کاشان، یزد، مشهد، اصفهان در زمینه گلابتون‌دوزی^۱، ابریشم‌بافی^۲، شال‌بافی^۳، شعربافی^۳، پارچه‌های پنبه‌ای و چلواربافی و دیگر صنایع فعال بودند. اما به تدریج تحول سیاسی این دوران و گسترش روابط تجاری ایران، صنایع بومی کشور را در معرض رقابت با کالاهای غربی قرار داد و چون صنایع کوچک داخلی قادر به رویارویی با آنها نبودند، به تدریج از تعداد کارگاه‌های این صنایع کاسته شد.» (ترابی، ۱۳۸۴: ۸۳) در نتیجه آنکه «با حمل‌ونقل و افزایش تجارت که به ورود بی‌رویه کالاهای ماشینی به ایران انجامید انحطاط صنایع دستی ایران رقم خورد.» (عیسوی، ۱۳۸۸: ۴۰۰) با این وجود، منسوجات سنتی همچنان به عنوان یک محصول نفیس جایگاه خود را حفظ کرد. خاصه آنکه نایاب بودن به عنوان یک عامل مؤثر بر عیار محصول افزود. به موازات، انواع صنعتی کم‌بها نیز به دلیل آنکه در ایران وارداتی به حساب می‌آمد و از دیگر دول اروپایی به ایران سرازیر می‌شد همچنان شیء ارزانی قلمداد نمی‌شد چراکه منسوجات وارداتی هرچند در مبدأ (محل تولید) ارزان قیمت بودند اما با تحمیل هزینه‌های حمل و نقل و برآورد سود تولیدکننده با بهای بیشتر در ایران عرضه می‌شد بنابراین هرچند نسبت به نمونه‌های دست‌ساز داخلی دارای تنوع بیشتر و بهای کمتر بود اما در نوع خود به عنوان یک محصول وارداتی و خارجی عرضه می‌شد و ارزش‌افزوده زیادی را یدک می‌کشید. از این حیث است که بررسی ارزشمندی منسوجات در این دوره (چه در وجه سنتی و چه صنعتی) در خور توجه می‌نماید.

۱-۱. بیان مسئله

هدف این پژوهش، مطالعه مظاهر اهمیت و اعتبار منسوجات در دوره قاجار با استفاده از مستندات دست اول تاریخ‌نگاری همچون سنت سفرنامه‌نگاری است. با این حساب مقاله پیش‌رو به این پرسش پاسخ می‌دهد: از منظر سیاحت‌نامه‌های قاجاری، جایگاه و ارزش منسوجات در عصر قاجار چگونه تعریف و تبیین می‌شود؟ بدین ترتیب پس از اشاره به مصادیق ارزشمندی منسوجات در عرصه پوشاک مردانه و زنانه؛ استفاده از آن به مثابه وجه نقد بررسی می‌شود. درنهایت با نظر به رسوم خلعت‌بخشی و مرور برخی از باورهای عامیانه قاجاری درباره پارچه، بحث، جمع‌بندی شده و نتیجه ارائه می‌شود.

۱-۲. پیشینه تحقیق

پیش‌تر از این، بسیاری از پژوهشگران به مطالعه درباره منسوجات دوره قاجار اقدام کرده‌اند که البته بیشتر، تحولات تاریخی، مسائل تکنیکی و کیفی مدنظر ایشان بوده است. در این میان، برخی به دلیل تمرکز بر پوشاک درباری در عصر قاجار، شواهد مبتنی بر ارزشمندی منسوجات آن دوره را به تلویح مورد بررسی قرار داده‌اند. تجلی هنرهای صنعتی در خلعت‌های دوره قاجار/از فاطمه رعیتی‌زاده مصداق این مدعاست (۱۳۹۱). رعیتی‌زاده در پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد خود به

^۱ سوزن‌دوزی روی پارچه با نخ‌های ابریشمی که با طلا یا نقره پوشانیده شده‌اند. (کمپانی، ۱۳۹۱: ۱۱۸)

^۲ نوع خاصی از منسوجات پشمی. (کمپانی، ۱۳۹۱: ۸۲)

^۳ نوعی پارچه ظریف ابریشمی نازک و اعلاء. (کمپانی، ۱۳۹۱: ۸۴)

این نتیجه کفایت می‌کند که پارچه‌های گرانبها نقش مؤثری در تهیه خلعت‌های قاجاری داشته‌اند. سهیلا شهشهانی نیز در کتاب *پوشاک دوره قاجار* اطلاعات ارزشمندی را در حوزه البسه قاجاری طرح می‌کند (۱۳۹۶) و در اثنای آن، ارزشمندی منسوجات این عصر را به صورت پراکنده محل توجه قرار می‌دهد اما از آنجا که دستاوردهای این تحقیق، فارغ از طبقه‌بندی دقیق ارائه شده‌اند، اطلاعات مذکور نه به صورت مشخص که در لابه‌لای سطر به سطر کتاب قابل جستجو و بازیابی است. مورد دیگر، مقاله «تبیین نظام قدرت بر منسوجات دوره قاجار» به قلم ملیحه صالحیه یزدی و زینب صابر در *دوفصلنامه هنرهای صناعی اسلامی* است (۱۴۰۰). یافته‌های پژوهش فوق حاکی از آن است که نظام سیاسی و اجتماعی حاکمان وقت بر نظام تولید و مصرف منسوجات این دوره تأثیر ویژه‌ای داشته است. با این حساب، طبیعی است که نمونه‌های درباری به مدد لیاف مورد استفاده و شیوه‌های تولید گرانبه‌تر باشد. در این میان، برخی مقالات نیز از خلال بررسی شیوه‌های تولیدی نساجی در این دوره، اشاره کوتاهی نسبت به اعتبار منسوجات نیز داشته‌اند: «جایگاه اقتصادی، اجتماعی - هنری شالبافان کرمان در دوره قاجار» به قلم علی رحیمی صادق در *پژوهشنامه تمدن ایرانی* نمونه این مدعاست. چنانکه مطابق نتیجه این مقاله، استفاده از پارچه به عنوان مالیات و هدیه شدن آن توسط شاهان و فرمانروایان به مقامات، از کاربردهای مهم انواع خاصی از پارچه‌های پشمی در دوره قاجار بوده است. درنهایت آنچه پژوهش حاضر را از سایر موارد مذکور متمایز می‌سازد، تمرکز صرف بر اصل ارزشمندی منسوجات قاجار در صورت فراگیر و فارغ از انحصار به طبقه اجتماعی یا جنسیت و تکنیک تولید ویژه است. ازسویی دستیافت به این مهم نه از طریق رجوع به منابع مطالعاتی متأخر و دست دوم که با غور در متون دست اول تاریخی یعنی سیاحت‌نامه‌های آن عهد میسر می‌گردد.

۱-۳. ضرورت و اهمیت تحقیق

در اهمیت انجام این پژوهش آنکه، در بسیاری از مطالعات مربوط به نساجی عصر قاجار بر سیر افولی آن تأکید شده است: «دوره قاجار، بدترین دوره در تمام تاریخ ایران برای صنعت بافندگی است زیرا سیل پارچه‌های خارجی به ایران سرازیر شد و ضعف حکومت و عدم علاقه پادشاهان به صنایع موجب گردید که هیچ جنبشی در این زمینه به عمل نیاید.» (الوند، ۱۳۶۳: ۱۳۱) با این حساب، در ظاهر به نظر می‌رسد منسوجات این دوره، قدر و اعتبار پیشین خود را از دست داده و یک‌سره رو بر اضمحلال نهاده است در شرایطی که احتمال این مقاله بر آن است که تدقیق هوشمندانه در منابع تاریخی این دوره همچنان بر قدر و اعتبار منسوجات به عنوان یک شیء پربها گواهی خواهد داد.

۱-۴. روش تحقیق

جهت دستیافت به حقیقت این بحث تاریخی به شیوه توصیفی - تحلیلی و با بهره‌گیری از مطالعات اسنادی، افزون بر شصت سفرنامه قاجاری مورد بررسی قرار می‌گیرد که نزدیک به نیمی از آنها مورد اشاره مستقیم این مقاله خواهد بود (جدول ۱).

مبنای گزینش این سفرنامه‌ها، وجود مطالب صریح درباره ارزشمندی منسوجات قاجار در یک‌سو و در بر گرفتن سراسر تاریخ یک‌صدوسی سאלه دوره فرمانروایی این سلسله در سوی دیگر است. به‌واقع سفرنامه‌هایی مورد ارجاع قرار گرفته‌اند که به مسئله پارچه و پوشاک قاجار اشاره مستقیم داشته‌اند. افزون‌براین، مبنای گزینش منابع به نحوی است که سرتاسر تاریخ این حکومت یعنی از اوان آن با فتحعلی‌شاه تا در میانه با ناصرالدین‌شاه و مظفرالدین‌شاه و در سال‌های پایانی با احمدشاه و اوایل پهلوی قابل استناد باشد.

جدول ۱: معرفی برخی از سفرنامه‌نویسان خارجی در ایران عصر قاجار (نگارنده)

نام سیاحان خارجی عصر قاجار	سال تولد و مرگ	ملیت	عنوان شغلی	شاه یا شاهان قاجار	سال ورود به ایران
جان مالکم John Malcolm	۱۷۶۹ - ۱۸۳۳	انگلستان	نماینده دولتی	فتحعلی شاه	۱۸۰۰ / ۱۲۱۴ و ۱۸۰۸ / ۱۲۲۲
ادوارد اسکات وارینگ Edward Scott Waring	۱۷۴۷ - ۱۸۱۹	انگلستان	جهانگرد	فتحعلی شاه	۱۸۰۲ / ۱۲۱۶
آگوست بن تان Auguste Charles Bontemps	۱۷۸۲ - ؟	فرانسه	افسر	فتحعلی شاه	۱۸۰۷ / ۱۲۲۱
جیمز تانکوینی J. M. Tancoigne	؟	فرانسه	نماینده دولتی	فتحعلی شاه	۱۸۰۷ / ۱۲۲۱
جیمز موریه James Justinian Morier	۱۷۸۰ - ۱۸۴۹	انگلستان	نماینده دولتی	فتحعلی شاه	۱۸۰۸ / ۱۲۲۲
موریس دوکوتزبوه Maurice de Kotzebue	؟	آلمان	نویسنده	فتحعلی شاه	۱۸۱۷ / ۱۲۳۲
پیر امده ژوبر P.A.M. Jaubert	۱۷۷۹ - ۱۸۴۷	فرانسه	نماینده دولتی	فتحعلی شاه	۱۸۱۸ / ۱۲۳۳
جیمز فریزر James Baillie Fraser	۱۷۸۳ - ۱۸۵۶	اسکاتلند	جهانگرد	فتحعلی شاه	۱۸۳۳ / ۱۲۴۸
الکسیس سولتیکف Alexis Soltykoff	۱۸۰۶ - ۱۸۵۹	روسیه	جهانگرد	محمدشاه	۱۸۲۸ / ۱۲۵۲
هانری بایندر Henry Binder	؟	فرانسه	جهانگرد	ناصرالدین شاه	۱۸۴۸ / ۱۲۶۴
مری شیل Mary Sheil	۱۸۶۰ - ؟	انگلستان	همر وزیر مختار	ناصرالدین شاه	۱۸۴۹ / ۱۲۶۵
یاکوب پولاک Jakob Eduard Polak	۱۸۱۸ - ۱۸۹۱	آلمان	جهانگرد و پزشک	ناصرالدین شاه	۱۸۵۱ / ۱۲۶۷
آرمینیوس وامبری Ármin Vámbéry	۱۸۳۲ - ۱۹۱۳	مجارستان	جهانگرد	ناصرالدین شاه	۱۸۶۱ / ۱۲۳۹
هینریش بروگش Brugsch Heinrich Karl	۱۸۲۷ - ۱۸۹۴	آلمان	فرستاده دولتی	ناصرالدین شاه	۱۸۶۶ / ۱۲۸۲
چارلز جیمز ویلز Charles James Wills	۱۸۴۲ - ۱۹۱۲	انگلستان	پزشک و کارمند تلگراف	ناصرالدین شاه	۱۸۶۶ / ۱۲۸۲
س. ام. مک گرگور Charles Metcalfe McGregor	۱۸۴۰ - ۱۸۸۷	انگلستان	افسر	ناصرالدین شاه	۱۸۷۵ / ۱۲۹۱
مادام کارلا سرنا Mme Carla Serena	۱۸۲۰ - ۱۸۸۴	فرانسه	نویسنده و جهانگرد	ناصرالدین شاه	۱۸۷۷ / ۱۲۹۴

۱۸۸۰ / ۱۲۹۷	ناصرالدین شاه	نماینده دولتی	ژاپن	۱۸۵۲ - ۱۹۲۱	یوشیدا ماساهارو Yushida Masaharu
۱۸۸۱ / ۱۲۹۸ و ۱۸۸۴ / ۱۳۰۱	ناصرالدین شاه	مستشرق و باستان شناس	فرانسه	۱۸۵۱ - ۱۹۱۶	ژان دیولافوا Jane Dieulafoy
۱۸۸۳ / ۱۳۰۰	ناصرالدین شاه	جهانگرد	سوئیس	؟	هنری موزر Henri Moser
۱۸۸۹ / ۱۳۰۶	ناصرالدین شاه	پزشک	فرانسه	۱۸۴۲ - ۱۸۹۵	ژوانس فووریه Joannes Feuvrier
۱۸۹۰ / ۱۳۰۷	ناصرالدین شاه	جهانگرد	انگلستان	۱۸۳۱ - ۱۹۰۴	ایزابلا بیشوپ Isabella Bird Bishop
۱۸۹۱ / ۱۳۰۹	ناصرالدین شاه	پزشک	امریکا	۱۸۶۳ - ۱۹۴۰	جان ویشارد John Wishard
۱۸۹۴ / ۱۳۱۱	ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه	نماینده نظامی	روسیه	۱۸۵۷ - ۱۹۱۸	ولادیمیر کاساکوفسکی Velademer Andreevich Kossogovsky
۱۸۹۹ / ۱۳۱۶	مظفرالدین شاه	جهانگرد	فرانسه	۱۸۶۳ - ۱۹۵۰	هانری رنه دالمانی Henry d'Allemagne
پیش از جنگ جهانی اول	احمدشاه و اوایل پهلوی	همسر مبلغ مذهبی	انگلستان	۱۸۶۶ - ۱۹۱۶	کلارا کولور رایس Clara Colliver Rice
۱۹۲۵ / ۱۳۴۳	اوایل پهلوی	جهانگرد	امریکا	۱۸۷۱ - ۱۹۳۱	هرمان نوردن Hermann Norden

۲. ارزشمندی پارچه در پوشاک مردانه عصر قاجار

براساس نظر سیاحان این عهد؛ بخشی از شکوه دربار ایران دوره قاجار به سبب لباس‌هایی است که درباریان بر تن داشته‌اند. «صاحب‌منصبان دربار، لباس سنگین و گرم خز بر تن می‌کردند و با آن خودداری که لازمه تشخیص بود درحالی‌که عرق از سر و رویش جاری بود، تمام مراسم را تحمل می‌نمودند.» (ویشارد، ۱۳۹۹: ۲۷۸) چراکه به نظر ایرانیان، کت‌های کوتاه و تنگ اروپاییان، ناشایسته‌ترین لباس و فاقد هرگونه سلیقه بود. هر نوع البسه تنگ و بی‌تصنع به نظر ایرانی‌ها حقیر و ناچیز جلوه می‌کرد. زیبایسندی ایشان درباب البسه، شامل لباسی بود که گشاد، بلند و مطمئن باشد. (وامبری، ۱۳۸۱: ۶۶) به این ترتیب هرگاه ایرانی قصد داشت به حضور رئیس خود شرفیاب شود روی همه لباس‌های خود، جبهه‌ای^۱ به دوش می‌انداخت که از گردن تا پاشنه او را می‌پوشاند. فقط بدین ترتیب مطابق با اصول نزاکت می‌توانست با رئیس خود ملاقات داشته باشد. حتی اگر کسی، خود دارای چنین لباسی نبود سعی می‌کرد آن را برای چند ساعتی به امانت بگیرد. (پولاک، ۱۳۶۸: ۱۰۸) این امر تا جایی مانا شد که حتی در پایان فرمانروایی قاجار، در زمان انتصاب رضاخان به مقام شاهنشاهی پهلوی؛ او نیز روی لباس رسمی خود از پوشش سنتی ایرانی بهره برد (تصویر ۱). در این مراسم، حتی نمایندگان دول خارجی روی لباس‌های مدل اروپایی خود عبای ابریشمی بر دوش داشتند و به این ترتیب در مقام خدمتگزاری به دولت ایران ادای احترام می‌کردند. (نوردن، ۱۳۵۶: ۱۳۱) چنین است که به تعبیر سفرای عهد قاجار، ایرانی‌ها می‌کوشیدند به رفتار و ظاهر خود، حالت فرد متشخصی بدهند. لباس‌های گران‌قیمت به تن کرده و خود را با زیورآلات می‌آراستند. افراد عادی

^۱ پوشش آستین بلندی که مردان روی لباس‌های دیگر می‌پوشیدند و از گردن تا پاشنه پا را می‌پوشاند. (غیبی، ۱۳۸۵: ۵۵۳)

که امکان خرید پارچه‌های گرانبها از قبیل شال کشمیر^۱ را نداشتند از پارچه‌های ارزان قیمت نظیر چیت^۲ و کرباس^۳ استفاده می‌کردند. به علاوه عادت عجیبی در میان عده‌ای رواج داشت که لباس نو را روی لباس کهنه می‌پوشیدند. (بروگش، ۱۳۷۴: ۱۳۴) به‌واقع رعایت رنگ، ریخت، نازکی و کلفتی در ملاحظه فصول مرئی نبود چه بسا که ملبوس تابستانی را در زمستان و زمستانی را در تابستان پوشیده و با در نظر گرفتن فقر یعنی با تنها لباسی که برایشان فراهم شده بود همه فصول را می‌گذراندند. حتی جهت نشان دادن تشخیص و اینکه آنها دارای لباس افزون‌تر از یک دست بودند در مهمانی‌ها دو سه دست لباس را روی هم می‌پوشیدند اگرچه در گرمای شدید تابستان بوده؛ غرق عرق می‌شدند. (شهری، ۱۳۷۸: ۲/۴۹۶) به همین دلیل ایرانیان ثروتمند و مقتدر، بر اثر حرارت آب و هوا خیلی زود فرسوده می‌شدند. آنها خود را در چند دست از جامه‌های زردوزی‌شده سنگین می‌پوشاندند و در گوشه‌ای کز می‌کردند. (تانکوانی، ۱۳۸۳: ۲۰۷) یعنی با وجود همه مصائب و دشواری‌ها، ایشان ترجیح می‌دادند جهت نمایش تملک و دارایی، لباس‌های متعددی روی هم بپوشند و خود را به سان گنجهای متحرک درآورند. (بروگش، ۱۳۷۴: ۸۸) در این اقدام مشابه بین همه طبقات اجتماع، اختلاف لباس حاکم و خان و برزگر فقط در خوبی و بدی پارچه بود. (دوکوتزبونه، ۱۳۶۵: ۱۸۷) چنانچه به قلم سیاح عصر ناصری، نوشته شده است: به نظر می‌آمد که این پیر در زمان‌های بسیار قدیم دارای دو کلیجه^۴ بوده یکی آبی‌رنگ و دیگری قرمز ولی به واسطه مرور زمان این دو روپوش به اندازه‌های کهنه و پاره شده‌اند که در تمام جاها، تکه‌های کلیجه آبی در سوراخ‌های کلیجه قرمز فرو رفته و تشکیل پارچه واحدی می‌دهند. (دیولافوا، ۱۳۳۲: ۳۸) روی هم به تن داشتن لباس، درباره فرم نظامی نیز صورت می‌گرفت که البته هدف دیگری را دنبال می‌کرد. در مواقعی که سرباز برای چند روز از شهر خارج می‌شد، دو سه نیم‌تنه و شلوار نظامی روی هم به تن می‌کرد تا در زمان غیبت، رفقاییشان لباسش را نزدند و در بازار نفروشدند. بدیهی بود که پس از زورچیان کردن تل لباس روی هم، نمی‌توانست لباس نظامی روپوش را سراسر دکمه کند. این بود که از هفت دکمه فقط دو سه تا بسته می‌ماند (کاساکوفسکی، ۱۳۵۵: ۱۱۶) و جلوه ناخوشایندی ایجاد می‌کرد که هدف آن حفظ سرمایه و دارایی تحت عنوان لباس بود.

در ارزشمندی پوشاک این بس که علاوه بر فروش لباس دست دوم (رایس، ۱۳۸۳: ۱۳۹)، گاه با حدس میزان دارایی فرد از طریق پوشش؛ قتل وی به جهت تصرف اموال او رقم می‌خورد (فریزر، ۱۳۶۴: ۲۹۸) پس گاهی اوقات افراد سعی می‌کردند با پوشش محدود و مندرس از خود در مقابل مرگ محافظت نمایند: «همسفرانم، بسته‌های خود را باز کردند و هرکدام پیراهن اضافه‌ای در آن یافتند، من تنها کسی بودم که پیراهن اضافی نداشتم. یکی پیشنهاد کرد تا پیراهنی به من قرض دهد، نپذیرفتم چون به خوبی می‌دانستم در ظاهر فقرزده حد اعلائی امنیت را دارم.» (وامبری، ۱۳۸۱: ۱۹۲) مورد دیگر آنکه ایرانی‌های عصر قاجار، جهت حفظ نسج پارچه، شستشوی لباس را نه تنها یک امر غیرضروری بلکه زیان‌آور می‌دانستند پس طبیعی بود که فردی پیراهنی را یک ماه یا شلواری را شش ماه به تن داشته باشد. (بن‌تان، ۱۳۸۴: ۸۷؛ تانکوانی، ۱۳۸۳: ۲۳۶؛ وارینگ، ۱۳۹۷: ۹۰؛ مک‌گرگور، ۱۳۶۸: ۱۷۱) فقط برای رعایت پاکیزگی اگر هوا وقت صبح سرد نبود، لباس خود را تکان می‌دادند که شپش میان آن نباشد. (موزر، ۱۳۵۶: ۱۹۶) در صورت کلی، به رغم کاربرد انواع منسوجات گرانبها در پوشاک، ایرانی‌های عهد قاجار به تمیزی لباس‌های زیر چندان توجهی نداشتند و آن را عوض نمی‌کردند. آنها در پوشیدن لباس تا آنجا فخرفروشی به خرج می‌دادند که به چشم دیده می‌شد و به لباس‌هایی که در

۱. شال، نوعی پارچه بافته شده از پشم و کرک بود که مرغوب‌ترین انواع آن را در کشمیر می‌بافتند. (کمپانی، ۱۳۹۱: ۸۲)

۲. پارچه‌های پنبه‌ای نقش‌دار به شیوه چاپ (کمپانی، ۱۳۹۱: ۵۱)

۳. پارچه پنبه‌ای سفید و درشت‌بافت (کمپانی، ۱۳۹۱: ۱۰۷)

۴. نوع بالاپوش بالاپوش بیرونی کوتاه با آستر خز که روی قبا‌های آستین بلند پوشیده می‌شد. (دیبا، ۱۳۹۱: ۲۱۴)

معروض دید نبود چندان اهمیت نمی‌دادند پس حتی لباس‌هایی که پارچه‌های آنها از ماهوت^۱ طلائی مرغوب یا از ابریشم تهیه می‌شد، فقط آستری از پارچه کلفت و معمولی داشت. (تانکوانی، ۱۳۸۳: ۲۳۶) که این امر نیز خود دلیلی بر بهای گران منسوجات است که به تبع آن پارچه‌های مرغوب در ظاهر به کار می‌آمد و نمونه‌های کهنتر در پوشش زیرین استفاده می‌شد تا صرفه‌جویی صورت پذیرد. در مجموع آنکه با نظر به جمعی جوانب یعنی ماده اولیه مرغوب، بافت مناسب و نگهداری حداکثری (تا اندازه‌ای که شست‌وشو مغفول واقع می‌شد)؛ عمر پوشاک در ایران بسیار طولانی می‌نمود، بدین ترتیب که لباس رسمی که از پدران به پسران ارشد می‌رسید کهنگی و پارگی نداشت یعنی تا نیم‌قرن با تغییرات جزئی دوام می‌آورد. عمر لباس غیررسمی نیز دست‌کم سی سال بود. جهت این تداوم، دور لباس را با قیطان ابریشمی نوار می‌گرفتند که سالیان دراز، سردست و یقه را از ترکیدن نگه می‌داشت و چون آقای خانواده از پوشیدن آن لباس خسته می‌شد به فرزندان خود می‌بخشید و از فرزندان به نوکرهای خانواده می‌رسید. (رحیم‌زاده، ۱۳۶۲: ۸۲) البته یک خدمتکار ایرانی باوجود تملک بر اموال ارباب، به هیچ‌وجه حاضر به صرف‌نظر از لباس کهنه خود و دور انداختن آن نمی‌شد. (ویلز، ۱۳۸۸: ۲۵۷) چراکه همچون اشارات پیشین نه‌تنها می‌توانست با پوشیدن آنها روی هم از خود در برابر سرما بیشتر محافظت نماید که بر دارایی خود می‌افزود و این تنعم را به رخ می‌کشید.

تصویر ۱: تاج‌گذاری رضاخان. مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران (تهران) (URL1)

۳. ارزشمندی پارچه در پوشاک زنانه عصر قاجار

به گواهی اسناد تاریخی دوره قاجار، یکی از اصلی‌ترین مشغله‌های زنان این عهد، تهیه لباس مناسب به منظور دید و بازدید بوده است. (موزر، ۱۳۵۶: ۲۶۸) به‌طوریکه در برخی منابع این عهد به صراحت از جانب زنان ایرانی قید شده است: «خوشی هر زنی این است که خوب غذا بخورد؛ خوب لباس بپوشد؛ خوب بزرگ کند؛ خوب استراحت کند و خوب گردش کند.» (دیولافوا، ۱۳۳۲: ۱۸۰) با این نگاه، زنان این عصر به جامه‌های زربفت بسیار علاقه نشان می‌دادند و هرگاه که یک بار پارچه از روسیه یا فرانسه به مرزهای ایران می‌رسید در تهیه پارچه‌های تازه طمع می‌کردند. به‌طوریکه سرآمد محصولات صنعتی که در ایران به خوبی فروش می‌کرد منسوجات کاربردی در رخت زنانه بود که به طلا و نقره ممزوج می‌شد. (موریه، ۱۳۸۶: ۱/ ۳۹۴؛ ژوبر، ۱۳۴۷: ۲۲۲) در عرصه چنین رقابتی، فضای اندرون یک خانه با وجود چند زن خالی از دسیسه نبود زیرا هرکدام از خانم‌ها مایل بودند به لباس و زیورالات خود بیفزایند. (بیشوپ، ۱۳۷۵: ۱۰۷) و این چنین با افزایش جلوه خویشتن، ثروت و بهره‌مندی خود را به رخ بکشند. به‌طوریکه اگر زنی از حرمسرا قصد می‌کرد لباسش از جهت جلال

۱. نوعی پارچه پشمی (کمپانی، ۱۳۹۱: ۱۲۴)

منحصر باشد می‌فرستاد هر آنچه از آن پارچه به دست می‌آید بخرند تا دیگری نتواند از همان لباس داشته باشد. (فووریه، ۱۳۶۲: ۲۰۵) پس خانم‌های ایرانی در مورد لباس به سبب نمود تنعم و آراستگی هم‌چشمی بسیاری داشتند: «احتمال داشت خانمی به ضیافتی برود و لباس باشکوه که آشکارا به آن می‌بالد بپوشد؛ میهمانی دیگر که از او کینه‌ای به دل دارد کسی را به بازار می‌فرستد تا همان جنس را جستجو کند. آنگاه یک میهمانی برگزار می‌کند از همان خانمی که لباس مجلل داشت، دعوت به عمل می‌آورد و ترتیبی می‌دهد یکی از کنیزانش، جامه‌ای از جنس لباس آن خانم به تن کند و آنگاه از آشفته‌حالی میهمانش لذت ببرد.» (رایس، ۱۳۸۳: ۱۴۶) این مثال و مواردی از این طیف نه‌تنها نمودگار فضای فرهنگی حاکم بر زنان عصر قاجار است که بر ارزشمندی پوشاک و به تبع منسوجات در این عصر صحنه می‌گذارد. مواردی که هر کدام به طریقی لباس را به سبب ارزشمندی پارچه یا آرایه‌بندی مورد استفاده در آن به عرصه رقابت زنان بدل می‌ساخت. به موازات برخوردهای این‌چینی، زن‌های ایرانی نیز همچون مردان عادت به پوشیدن لباس‌های بسیار داشتند، در نتیجه با وجود دقت در انتخاب پارچه هیکل آنها به مراتب درشت‌تر از آنچه که بود، نشان می‌داد. (ویلز، ۱۳۸۸: ۲۷) به لحاظ جنسیت نیز لباس‌های زنانه از حیث استحکام و صورت ظاهری حداقل تا اواخر عهد ناصری و رواج سرداری^۱ و بعد کت و شلوار در پوشش مردانه با پارچه‌های لباس ایشان تفاوت چندانی نداشت. با این قیاس، گاه می‌شد که یک نیم‌تنه از جدۀ بزرگ به نبیره تازه‌عروس به ارث رسیده و شب زفاف هم زینت خانم کوچک شود و هم جهیزیۀ او محسوب گردد زیرا غالباً نیم‌تنه‌های زنانه از ترمۀ کشمیر یا کرمان یا از زربفت و زری بود که هیچ‌گاه از قیمت نمی‌افتاد. (رحیم‌زاده، ۱۳۶۲: ۸۳) چنین پوششی آبرومندترین پوشش برای صاحب آن، دختر و نوادگان او بود و به قول امروزی‌ها دمده نشده و از فرم نمی‌افتاد، به آنگونه که اکنون نیز در بعضی بقچه رخت‌های خانواده‌های قدیمی، منسوجات ابریشمی و زربفت یافت شده‌ای هست که هر آینه پوشیده شود از بهترین البسه زنانه و زیباترین پوشش‌ها به شمار می‌آید. (شهری، ۱۳۸۳: ۴/۳۳۰) در این میان، انواع ابریشمی بسیار محبوب بود چنانکه حتی دیگر پدیده‌های طبیعی به لحاظ ظرافت و کیفیت به آن تعبیر می‌شد: در حرمسرا، آب از فواره در حوض می‌ریخت و زمزمۀ این آب به غرغر هم‌سودن و به هم ساییدن لباس‌های حریر و پارچه‌های زربفت می‌ماند. (ویلز، ۱۳۶۳: ۱۵۲؛ ماسهارو، ۱۳۹۰: ۱۸۵) حتی ترنم خوشبند منسوجات ابریشمی در خرید افراد از دکان‌های بزازی تأثیر می‌گذاشت، آنطور که نوشته‌اند: «لباس‌هایی را که در مغازه‌های پارچه‌فروشی به نمایش گذاشته‌اند، چشم خریداران را بی‌اختیار به خود جلب می‌کند. آدم شرقی از خش‌وخش پارسای پارچه خوشش می‌آید. خود من نیز هر وقت فروشنده‌ای را می‌دیدم که برای نشان دادن آهنگ موسیقی پارچه لباس خود از این طرف به آن طرف می‌رود، بی‌اختیار خوشم می‌آمد.» (وامبری، ۱۳۳۷: ۲۳۲) در نهایت آنکه منسوجات مورد استفاده در پوشاک زنانه نه‌تنها به اندازه انواع مردانه صاحب اهمیت می‌نمود که ظرافت طبع زنانه نیز بر چپستی و چگونگی این ارزشمندی می‌افزود و ایشان را به فزون‌خواهی ترغیب می‌داشت.

۴. منسوجات به مثابه وجه نقد در عصر قاجار

از بین تمام پارچه‌هایی که برای لباس به کار می‌آمد، یکی از انواع بسیار مرغوب آن شال بود. این پارچه حتی در معاملات مانند پول نقد جریان داشت. بهترین نوع شال توسط کاروان‌ها از کشمیر وارد می‌شد اما جنس‌های پست‌تر آن را در کرمان و مشهد می‌بافتند. از آنجاکه ارزش این پارچه در طی سال‌ها هیچ کاسته نمی‌شد در هر خانه حسابی قسمتی از ثروت منقول صرف خریدن شال می‌شد حتی در وقت تنگدستی آن را گرو می‌گذاشتند. بدین ترتیب اغلب شال از چند نسل به ارث می‌رسید. حتی هرگاه شاه یا یکی از بزرگان مملکت قصد داشت به کسی برای خدمتی که انجام داده است پاداش خاصی

۱. بالاپوش چین‌دار مردانه بود که بلندی آن تا بالا یا زیر زانو می‌رسید. (غیبی، ۱۳۸۵: ۵۶۰)

مرحمت کنند برای او یک طاقه شال یا یک لباس از شال می‌فرستاد (پولاک، ۱۳۶۸: ۱۱۱) ایرانیان به انواع شال بسیار علاقه‌مند بودند. شال‌ها را بیشتر در کرمان می‌بافتند. تار و پود این پارچه دست‌بافت از پشم بز بود که آن را به رنگ بنفش تیره در می‌آوردند. (دالمانی، ۱۳۷۸: ۶۴۸/۱) شاید به چشم یک اروپایی این جامه‌های رنگارنگ فقط یک لباس خواب قیمتی محسوب می‌شد اما ایرانی‌ها کاملاً با نظر متفاوتی به آن می‌نگریستند. چنانکه نوشته‌اند: «آخرین سفیر ایران در سن‌پترزبورگ شالی تقدیم کنتس کرد و خانم آن را فوراً به خدمتکار خود بخشید. حال آنکه سفیر، خیلی از آن تعریف کرده بود و به کنتس می‌گفت بهترین شالی است که در مدت عمر دیده است.» (دوکوتزبوئه، ۱۳۶۵: ۱۸۶) به هر روی لباس شال نزد ایرانی‌ها صاحب چنان اعتباری بود که هرچند کهنه و فرسوده می‌شد اما باز صاحب آن از داشتنش مغرور بود تاجایی که حتی در مقام قیاس به کسی که لباس ابریشمین نو در بر داشت به دیده تحقیر می‌نگریست. از نشانه‌های تربیت خوب این بود که فرد بتواند قیمت یک اسب، فرش یا شال را تخمین بزند. در این فرهنگ، اگر شال را به قطعات خیلی کوچک هم تقسیم می‌کردند بازهم خیلی کم از ارزش آن کاسته می‌شد؛ در آن صورت بر حسب وزن آن را به مثقال می‌فروختند و برای حاشیه‌دوزی به کار می‌بردند؛ کیسه‌های کوچک، شبکاله و ... با آن درست می‌کردند یا با چنان هنرمندی قطعات را به هم می‌پیوستند که به زحمت می‌توان درزی از آن را به چشم دید. شال‌های کهنه را می‌شستند و تعمیر می‌کردند و به آن جلا می‌داند که آدم غیر وارد آن را نو می‌پنداشت. (پولاک، ۱۳۶۸: ۱۱۲) پس از شال، پارچه‌های زربفت و ابریشمی قرار می‌گرفت و انواع چاپ قلمکار^۱ و چیت در مراتب بعدی بود. چنانکه سیاح فرانسوی عصر ناصری در ذکر اعتبار هدایای دریافتی و بهای آن نوشته است: «قونسول انگلیسی از سفرهای خود اشیای نفیس آورده و می‌خواهد یک پارچه زردوزی شده ارمنی را که اکنون زیاد کمیاب است به من لطف فرماید.» (بایندر، ۱۳۹۹: ۹۳) یا در جای دیگری به نشانه اعتراض نقل می‌شود: «ایلچی بنا به رسم کشور، ارمانی برای حاکم قمشه فرستاد که از جامه و چیت‌های ظریف و جز آنها بود. اما حاکم خشم‌آلود یک تکه چیت را برداشت و به آورنده گفت: بقیه از آن تو باد به درد من نمی‌خورد.» (موریه، ۱۳۸۶: ج ۱/ ۱۹۷) با این حساب هرچند پارچه‌های پشمی شال ارج ویژه‌ای داشت اما زربفت و انواع ابریشمی نیز صاحب امتیاز بود و در آخر نمونه‌های چاپی کتانی و پنبه‌ای یا حتی بدون نقش و گونی‌بافت قرار می‌گرفت. به عبارتی افزون بر ماده اولیه، شیوه نقش‌اندازی پارچه نیز در ارزش نهایی آن تأثیر می‌گذارد.

۵. پارچه و پوشاک به مثابه خلعت در عصر قاجار

۵.۱. خلعت به سفرا

خلعت در صورت کلی به معنی انعام و در شکل خاص و تاریخی؛ جامه و جز آن است که بزرگی بر دیگری ببوشاند. (دهخدا، ۱۳۴۳: ذیل خلعت) بنابر رسوم کهن ایرانی، در عید نوروز و اعیاد بزرگ دیگر، بایست هر فرد محتشمی با دادن پول نقد، لباس و هدایا، بخشندگی خود را نسبت به زیردستان نمایش می‌گذاشت. (بروگش، ۱۳۷۴: ۱۷۲) این امر درباره مقام پادشاهی نمود بیشتری داشت بدین قیاس، فرد خوشبختی که از شاه خلعت گرفته وظیفه داشت درحالی‌که آن را به تن کرده یا شال را به کمر بسته به دربار شرفیاب شود. (پولاک، ۱۳۶۸: ۱۱۲) این اقدام که نوعی احترام به شاه به حساب می‌آمد میراث‌دار یک آیین قدیمی بود که مطابق با آن ایرانیان رسم دارند در اولین روز سال، لباس نو ببوشند پس شاه یک روز پیش از نوروز به وزیران، درباریان و سفیرانی که در دربارش مأموریت داشتند، خلعت یا جامه افتخار می‌فرستاد که باید همه آنها با همان لباس، فردای آن روز در مراسم بار عام موسوم به سلام نوروزی حاضر می‌شدند. (مالکم، ۱۳۶۳: ۷۰؛ موریه، ۱۳۸۶: ۱/ ۱۶۰؛ تانکوانی، ۱۳۸۳: ۲۴۷) به‌واقع شاه ایران به کلیه سفرا و اشخاص مهمی که شرفیاب می‌شدند از صندوقخانه سلطنتی لباسی به عنوان تن‌پوش همایونی مرحمت می‌نمود و رسم بر این بود که گیرنده، لباس را در جلسه

۱. نوعی شیوه چاپ سنتی روی پارچه با استفاده از قالب‌های چوبی که هنرمندان اصفهان به آن شهره بودند. (کمپانی، ۱۳۹۱: ۱۰۴)

شرفیابی بر تن کند (دوکوتزبوئه، ۱۳۶۵: ۲۹۶) و بدین واسطه تکریم و تعظیم خود را نسبت به پیشکش دریافتی اعلام دارد. بدین قیاس فرستاده دولت انگلیس در عصر فتحعلی شاه نوشته است: «چون خلعت شاه را به دستم دادند با احترام بر سر نهادم به گوشه‌ای رفتم و آن را پوشیدم و از آن گوشه بیرون آمدم، هر که مرا می‌دید مبارک باشد می‌گفت. سراسر روز همچنان خلعت را در بر داشتم. هر چند بنا به آیین‌های ایرانیان می‌بایست تا سه روز پس از دریافت خلعت پیوسته آن را بر تن داشت.» (موریه، ۱۳۸۶: ۱ / ۲۴۹) اما به دلیل دشواری پوشش چنین لباسی که سنگین و گرم می‌نمود فرستاده دولت انگلیس این لباس را زودتر از موعود سه‌روزه از تن درآورد. البته این گستاخی درباره از تن درآوردن خلعت از جانب شاه و درباریان نادیده گرفته شد زیرا هر چند ایرانیان خلعت دریافتی خود را در همه عمر گرمی می‌داشتند اما چون خلعت‌ها برای یک فرد غیر ایرانی ناراحت‌کننده بسیار بود به محض بیرون آمدن از پیشگاه شاه آنها را از تن بیرون می‌آوردند. (موریه، ۱۳۸۶: ۱ / ۱۶۱) حتی به جهت دشواری پوشش خلعت‌ها در برخی موارد سفرا از به تن کردن آن سرباز می‌زدند. (دوکوتزبوئه، ۱۳۶۵: ۲۹۶؛ تانکوانی، ۱۳۸۳: ۲۴۹) در واقع از آنجا که سفرای خارجی با رسوم ایرانی انس و آشنایی نداشتند، حتی در صورت تلاش و مساعدت نمی‌توانستند به درستی بر اجرای آیین‌ها گردن نهند. از سویی انجام برخی از این رسوم برای ایشان غامض می‌نمود و رغبتی به آن نداشتند که از جمله آنها پوشیدن خلعت‌های قاجاری به دلایل متعدد بود. در این شرایط، بعضی خلعت‌های خود را نپوشیده، فقط شال‌های کشمیری را که بخشی از خلعت مرحمتی بود به صورت حمایل به خود می‌بستند. توضیح این بود که سفرای خارجی تمایل داشتند با لباس ملی خودشان به حضور اعلی حضرت شرفیاب شوند و آداب و رسوم کشور ایشان ایجاب می‌کرد که لباس رسمی خود را از نظر دیگران پنهان نکنند. (تانکوانی، ۱۳۸۳: ۲۴۸) به هر روی پس از اتمام مراسم سلام و به محض خروج از دربار، حتی بیشتر سرداران و فرماندهان افواج درمیان کوچه تغییر لباس داده به لباس نیمه شخصی‌ملبس می‌شدند. بدون اینکه جمعیت متفرقه از یکدیگر یا مافوق خود ابایی داشته باشند که به نوبه خود به همان کار مشغول بودند. نوکران، لباس‌های سلام اربابشان را در بقچه گذاشته، به منزل می‌بردند. بدین روش بسیاری از اروپاییان از زمره نظامیان هم مقررات وطن خود را به فراموشی سپرده همان عمل را انجام می‌دادند. (کاساکوفسکی، ۱۳۵۵: ۱۱۴) به عبارتی ارزش ویژه این طیف از پوشش‌ها (خلعت) که از هر دو وجه مادی و معنوی نشأت می‌گرفت بر آسودگی پیشی داشت و تحمل آن برای مدت زمان طولانی ممکن نبود: «صدراعظم سابق ایران، خلعت زیبایی از شال کشمیر به تن داشت که با ظرافت تمام، مروارید و جواهردوزی شده بود. برای اولین بار بود که چنین لباس باشکوهی را به چشم می‌دیدم. ایرانیان برای لباس‌های زیبا چون طنزترین زنان می‌نازند و تفاخر می‌کنند.» (سرن، ۱۳۶۲: ۱۱۲) به‌واقع چنین خلعت‌هایی به‌واسطه ماده اولیه، بافت و آرایه‌بندی و مهم‌تر از همه آراستگی به لقب خلعت‌همایونی؛ نوعی سرمایه مادی و معنوی بود که فرد در مراسم ویژه به تملک آن مباحثات می‌کرد اما به‌عنوان یک پوشش عادی کارکرد نداشت به‌علاوه با محدود کردن پوشش آن به زمان کوتاه بر ماندگاری بیشتر آن می‌افزود و بدین طریق آن را محافظت می‌کرد.

از سوی دیگر تهیه چنین خلعت‌هایی نیز عمل دشواری بود و نیاز به صرف هزینه، وقت و سرمایه هنگفت داشت چنانکه «کلنل شیل» می‌نویسد: «امروز مایل بودم با صدراعظم (امیرکبیر) ملاقات کنم ولی به او خبر دادند حضرت اشرف مشغول تهیه و انتخاب شال‌هایی است که عید نوروز به عنوان بخشش شاه به کلیه درباری‌ها اعطا خواهد شد. در چنین روزی نظر به مقام افراد، از شال کشمیری که نصیب رجال والامقام می‌شود گرفته تا قبا^۱ و پیراهن چیت برای خدم و حشم درباری به آنها تعلق خواهد گرفت.» (شیل، ۱۳۶۲: ۹۵) این رسوم درمیان مردم طبقه متوسط چنان دنبال می‌شد که سیاح روسی عصر محمدشاه قاجار نوشته است: «در بازگشت حاجی میرزا آقاسی به نمایندگی از سوی شاه، یک اسب، دو طاقه شال عالی و

^۱ جامه پوشیدنی مردانه که روی لباس‌های دیگر پوشیده شده؛ بلند و جلو باز بوده و دو سوی آن روی هم قرار می‌گرفت و با شال کمر بسته می‌شد. (غیبی، ۱۳۸۵: ۵۵۳)

نشان آفتاب الماس‌نشان را طی فرمان رسمی به من اعطا کرد.» (سولتیکف، ۱۳۳۶: ۱۰۴) حتی دربارهٔ رسوم ایلیاتی نقل کرده‌اند: موقی که برای صرف چای به چادر امین‌السلطان رفتیم برای او چند قطعه پارچهٔ الوان به عنوان هدیه آوردند، به اشارهٔ او من یکی را که از پشم‌های لطیف خراسانی بافته شده برای خود برداشتم و از آن پالتوی بلندی درست کردم. هرکس که بخواهد در راه‌های غبارآلود ایران سفر کند باید چنین لباسی داشته باشد. (فووریه، ۱۳۶۲: ۱۶۱) افزون‌بر آن، امین‌السلطان چند قطعه قالی قدیمی گران‌قیمت، یک جبهٔ شال کشمیر آستر پوست و چند طاقه شال به من پیشکش کرد. (پیشین: ۲۱۵) بنابراین هرچند امرا و رجال توانایی بخشش در اندازهٔ پادشاه نداشتند اما به حد توان خود نسبت به خلعت‌بخشی در مراسم خاص یا از سر گشاده‌دستی اقدام می‌کردند و به این ترتیب با پایبندی به رسوم ایرانی از منسوجات به عنوان شیء گرانبها جهت تکریم مخاطب خود بهره می‌بردند.

۵. ۲. خلعت به امرا

بخشش‌های شاه به اتباعش، گذشته از القاب، نشان و حمایل مخصوص، عبارت از خلعت یا تن‌پوش‌های گرانبهایی بود که معمولاً همراه با بالا رفتن مقام کارمند دولت به او اعطا می‌شد. در این مواقع شاه برای شخص مربوط، تن‌پوش‌هایی از شال گرانقیمت کشمیر، کرمان یا مشهد؛ جبه‌ای که اغلب با شمسهٔ مرصعی نگهداری می‌شد؛ کلیجه یا قبا می‌فرستاد. وقتی شاه می‌خواست یکی از صاحب‌منصبان را بیش از حد مفتخر سازد، یکی از لباس‌های شخصی خود را با تشریفات خاصی برای وی می‌فرستاد. به‌واقع رسم خلعت دادن یکی از رسم‌های اصیل شرقی است که در ایام نوروز یا به مناسبت اعطای مقام انجام می‌شد. (بروگش، ۱۳۷۴: ۱۷۲) همچون امروز که بزرگان نسبت به اعطای هدیه به دوستان، میهمانان و زیردستان اقدام می‌کنند. این نوع خلعت اغلب نمایانگر جایگاه افراد بود و برای رجال و صاحب‌منصبان دربار موقعیت اجتماعی و سیاسی برتر را به ارمغان می‌آورد. درواقع کسی که خلعت را دریافت می‌کرد می‌توانست در خوانش تاریخی، خود را در سیر فرهنگی با پادشاه و صاحبان حکومت پیوند بزند و در نتیجه برای خود مشروعیت کسب کند. با این تعریف و به سبب اهمیت این موضوع، «خلعت‌پوشان» مکانی در چند فرسخی هر شهر یا ایالت بزرگ بود که برای پوشیدن خلعت‌هایی که همه‌ساله از سوی پادشاهان فرستاده می‌شد، به‌کار می‌آمد. (مالکم، ۱۳۶۳: ۵۴) مراسم دریافت خلعت شاهانه تشریفات ویژه داشت. در ساختمان‌های معروف به خلعت‌پوشان؛ مأمور رسمی، لباس‌های راه را عوض کرده و خلعت تشریفاتی را می‌پوشید. فرستادهٔ شاه که حامل هدیهٔ ملوکانه بود، در این مکان توقف می‌کرد. (سرنه، ۱۳۶۲: ۲۶۶) زیرا هر چیز که نام پادشاهی بر آن بود باید با احترام به آن رفتار می‌شد بنابراین همان‌طور که تمثال‌های پادشاهی با طمطراق حمل می‌گردید و بزرگ و کوچک از احترام و ادای تواضع به آن کوتاهی نمی‌کردند، اگر خلعتی از جانب پادشاه به حاکم بلد فرستاده می‌شد باید چند میل از آن استقبال می‌کردند و صاحبش به اظهار شکرانه خلعت را می‌پوشید. (مالکم، ۱۳۶۲: ۲۸۸) به دلیل اهمیت این بخشش که همچون توقیعی بر صلاحیت فرد بود، همهٔ مقامات برجستهٔ دولتی برای دریافت خلعت یا لباس افتخاری که شاه فرستاده بود برای شرکت در این مراسم به خارج از شهر می‌رفتند. (وارینگ، ۱۳۹۷: ۶۰) حاکم نو تا چشمش به خلعت می‌افتاد به نشانهٔ احترام از اسب فرود آمده، تعظیم می‌کرد. نمایندهٔ شاهزاده خلعت را به او می‌داد. سپس همگان به جایگاه پوشیدن خلعت، می‌رفتند و حاکم نو را در کندن جامهٔ کهن و پوشیدن جامهٔ عزت نو یاری می‌کردند. همهٔ مردم شهر نیز کنجکاوانه تمایل داشتند خلعت افتخار را از نزدیک ببینند و دور صاحب خلعت ازدحام می‌کردند. آنگاه خلعت پوشیده می‌شد و مقامش را با شلیک توپ آگهی می‌دادند. گیرندهٔ خلعت در عوض می‌بایست انعام می‌داد و پیشکش‌هایی برای شاه می‌فرستاد که معادل چندبرابر بهای پاداشی بود که از شاه دریافت می‌داشت. در این حین چون حاکم نو خلعت را می‌پوشید نوکران جامه‌های کهنه‌اش را برای خود برمی‌داشتند. سپس هرکس به نوبهٔ خود دریافت خلعت را با گفتن «مبارک باشد» به او خجسته باد، می‌گفت. مردم به خوردن شیرینی می‌پرداختند و حاکم سواره را تا شهر همراهی می‌کردند. به‌طورکل چنین روزی برای کسانی که موردعنایت شاه قرار می‌گرفتند، روز بسیار عزیز بود. (موریه، ۱۳۸۶: ۱/ ۷۱؛ ویلز، ۱۳۸۸:

۲۸۳: سرنا، ۱۳۶۲: ۲۶۷) چگونگی انجام این مراسم و ابهت و طمطراق آن از یک سو و استفاده از پارچه یا پوشاک برای اعطای مقام رسمی به وابستگان دستگاه حکومتی از سوی دیگر به ضمیمه سایر جزئیات همچون اقدام زبردستان برای تصاحب لباس کهنه صاحب خلعت، همگی نشانه‌هایی است که بر قدر و اعتبار منسوجات در عصر قاجار گواهی می‌دهد. از این مسیر، نوع خلعت، میزان ارزشمندی آن و مراسمی که در هنگام دریافت خلعت برگزار می‌شد به عنوان معیار بزرگی خلعت‌پوشنده در نظر مردم بود و با آن میزان نفوذ او را در دربار تعیین می‌شد یعنی پارچه و لباس به عنوان یکی از معیارهای اصلی این آیین، صاحب تأثیر بود و به منزله سنگ محک بود.

در عصر قاجار، خلعت معمولاً قبای گرانقیمت از ترمه^۱ و یک شال کشمیری بود که به سر می‌پیچیدند و اگر می‌خواستند خلعت، متمایز باشد یک شمشیر یا خنجر به آن می‌افزودند. (موریه، ۱۳۸۶: ۱۳۸ / ۲؛ ویلز، ۱۳۸۸: ۷۰) خلعتی که از سوی شاه برای کسی فرستاده می‌شد، اگر خود شاه قبلاً آن را پوشیده بود، افتخار مضاعفی به حساب می‌آمد. (بروگش، ۱۳۷۴: ۱۷۲؛ سرنا، ۱۳۶۲: ۲۶۷) به مقتضای این رسم که مبتنی بر اعتباربخشی به واسطه لمس بود اگر در آن دوران، ضیافت برای شخصی که از دعوت‌کننده، مقام والاتری داشت ترتیب داده می‌شد، لباس‌هایی گران در جلوی او می‌گستراندند تا شخص از روی آنها عبور کند سپس این لباس‌ها به عنوان هدیه خوشامد به خدمتکاران شخص مهم تعلق می‌گرفت. (وارینگ، ۱۳۹۷: ۴۰) به بیان روشن‌تر، هرچند کهنگی پوشاک یا حتی لباس یک‌بار پوشیده از جلای آن می‌کاهد و آن در طبقه انواع دست دوم قرار می‌دهد اما در مراسم خلعت‌بخشی یا ضیافت، تن‌پوشی که شاه یا مقام بالادست یک‌بار به تن نموده یا حتی از آن گذر کرده بود، به دلیل اعتباربخشی افزون ملوکانه، منزلت دیگری پیدا می‌کرد و حرمت و قداست خاصی داشت که ناشی از انتساب مستقیم به شخص شاه به عنوان نفر اول مملکت یا دیگر افراد به عنوان صاحبان مناصب و مقام‌های بالای حکومتی یا قدرت اقتصادی برتر بود.

۵.۳. خلعت به پادشاه

همه‌ساله در ایام نوروز، خلعتی از سوی شاه برای خدمتگزاران صدیق دربار ارسال می‌شد که باعث افتخار آنان بود. این‌گونه خلعت‌ها معمولاً از طرف شاه به وسیله یکی از مورداعتمادترین نوکران دربار ارسال می‌گشت. شخص مفتخر به دریافت خلعت درمقابل وظیفه داشت انعام ذی‌قیمتی به نوکر مخصوص شاه تقدیم دارد. افزون‌برآن، اغلب ارزش خلعت متقابل بیشتر از ارزش واقعی خلعت ارسالی بود چراکه خلعت‌گیرندگان علاوه بر دادن انعام شایسته به نوکر دربار، اقدام به پیشکش پرارزش یا تحفه‌ای درخور پادشاه توسط همین نوکر درگاه می‌کردند. (ویلز، ۱۳۸۸: ۲۸۳) به‌واقع همانطور که شاه، اتباعش را با دادن هدایا، عناوین و القاب سرافراز می‌کرد، زبردستان نیز پیشکش‌های خود را به سوی وی روانه می‌داشتند... نماینده شاه وقتی به خانه میزبان می‌رسید، صاحبخانه عالی‌مقام که از آمدن او کاملاً سرافراز شده از رسم قدیمی دادن پیشکش استقبال می‌کرد و سپاسگزاری خود را با دادن شال‌های قیمتی و حتی سکه‌های طلا نشان می‌داد. (پیشین: ۱۷۴؛ شیل، ۱۳۶۲: ۹۵) به تناسب این رسم، در بار عام سلام نوروزی نیز حکام، امرا و سفرا به پاس خلعتی که پیش‌تر دریافت کرده و به تن داشتند نسبت به تقدیم خلعت اقدام می‌کردند. چنانکه درباره بار عام فتحعلی‌شاهی نوشته‌اند: شاهزاده محمولی میرزا که در خراسان حکومت می‌کند، اولین کسی بود که هدیه‌اش را تقدیم کرد که چند قطعه شال کشمیری بود. (تانکوانی، ۱۳۸۳: ۲۵۱) دیگری آنچه می‌بایست به شاه پیشکش شود را روی تکه پارچه ساتین سفید در ظرف نهاده بود. درنهایت روی هدایا که از جنس عاج و مزین به الماس و یشم بود، تکه‌ای اطلسی سفید کشیده بود. (موریه، ۱۳۸۶: ۱/ ۲۲۶) حاکم کرمانشاه نیز هدایایی از جمله چند قطعه شال کشمیری تقدیم داشت. شاهزاده مازندران، چند قطعه شال کشمیری، پارچه‌های زردوزی، نقره‌دوزی و ابریشمی به شاه پیشکش کرد. هدایای فرمانفرمای ایالت فارس نیز چنین بود... اما مالیات تقدیمی

^۱ پارچه منقوش به بته‌جقه (رمضانخانی، ۱۳۸۷: ۱۹۱)

بیگلربیگی اصفهان، از نظر شکوه بر هدایای قبلی برتری داشت. در میان آنها پارچه‌های بسیار نفیس و پنجاه رأس استر با باری از شال کشمیر خودنمایی می‌کرد... هر ساله در همین ایام، پیشکش‌های قدیمی، تجدید و تکرار می‌شد و بدین طریق ثروت سرشاری در گنجینه اختصاصی شاه ایران انباشته می‌گردید. (تانکوانی، ۱۳۸۳: ۲۵۲) چنانکه پیشکش شاهزاده یزد از شال‌ها و پارچه‌های ابریشمی بافت همان شهر بود. در این میان، گرانبهاترین پیشکش‌ها، پنج قاطر بار بود که روی هر کدام را شال ظریف پوشانده بود. (موریه، ۱۳۸۶: ۱/ ۲۴۳) به دنبال آنها سپاهی عظیم از فراشان، سینی‌هایی بر سر داشتند. سینی‌های نخست حاوی شیرینی بود. سپس مقدار فراوان قدک آورند که نوعی پارچه کتان است و بعد از آن پارچه‌های ابریشمی و آنگاه زربفت‌ها، شال‌ها و اقسام اجسام گرانبها حمل شد. (فریزر، ۱۳۶۴: ۱۹۰) با این حساب در میان مجموع خلعت‌های دریافتی پادشاهان قاجار، منسوجات گرانبها همچون شال (پشمی) و انواع زربفت، مخمل، حریر (ابریشمی) و حتی قدک، قلمکار و... (پنبه‌ای) نقش مهمی ایفا می‌کرد و اهداء آن بر دارندگی فرمانروا می‌افزود چنانکه حتی لباس‌های مرصع پادشاهان قاجار، بخشی از گنجینه نفیس موزه کاخ گلستان به حساب می‌آمد. (سولتیکیف، ۱۳۳۶: ۸۴؛ بروگش، ۱۳۷۴: ۱۰۳)

۶. باورهای عامیانه درباره پارچه و پوشاک در عصر قاجار

در زبان فارسی اصطلاحات و مثل‌های بسیاری در مورد لباس و استفاده از آنها وجود دارد که از اعصار پیشین به میراث رسیده است مانند «جامه در نیل کردن» که برای عزاداری به کار می‌رود. «دستمال از قبا ساختن»، یا «پیراهن به جای زره پوشیدن» یا مثلاً «یک لا قبا» که به افراد فقیر گفته می‌شود. «جامه از تن درآوردن» یا «کفش در گوشه‌ای نهادن» یعنی گوشه‌نشینی اختیار کردن و «خرقه تهی کردن» یا «از این دنیا رخت بربستن» که به معنی از دنیا رفتن است. (بروگش، ۱۳۷۴: ۱۵۶) علاوه بر آن لباس، علاوه بر پوشاندن بدن، نماد امور دیگر نیز به حساب می‌آمد مانند طلب عشق کردن به این صورت که اول زن، دستمال ابریشمی را تقدیم مرد می‌کرد و سپس دستمال دوم را به ضمیمه جوراب به دست او می‌داد و در آخر پیراهن و زیرشلوار بچه نموده، هدیه می‌نمود، در معنی آن بود که به عشق و رضا حاضر به تسلیم است. پیراهن ضمیمه به زیرشلواری معمولاً باید ابریشمی می‌بود مگر آنکه عاشق بیچاره استطاعت غیر از پیراهن چلوار را نداشت. (شهری، ۱۳۷۸: ۱۲/ ۵۶۲)

برخی از شیوه‌های کلاه‌برداری نیز به بقچه‌گردانی، بقچه‌اندازی و رخت‌عوض کردن مشهور بود. در بقچه‌گردانی، دو سارق بقچه پارچه پربهایی را که از طریق دزدی به دست آورده بودند، در مرکز خرید و فروش روستاییان با قیمت نازل عرضه می‌کردند و با فریفتن فردی، بقچه دیگر حاوی کهنه‌پاره‌هایی را به او می‌دادند. در بقچه‌اندازی نیز چند نفر هم‌دست می‌شدند و یکی‌شان بقچه‌ای از پارچه‌های الوان را روی بار الاغی می‌نهاد به طوری که با حرکت حیوان بقچه به زمین می‌افتاد و شخص نشان‌شده ساده‌لوح پولدار بقچه را تصاحب می‌نمود. شرکاء از راه می‌رسیدند و ادعا می‌کردند که صاحب بقچه هستند. یک طرف بقچه را کنار زده و فرد را حریص به تملک آن می‌کردند تا بهایی بپردازد اما این بقچه فقط با تکه پاره‌هایی از پارچه‌های الوان لفاف شده بود. رخت‌عوض کن‌ها نیز جماعت دیگری به صورت دستفروش و دوره‌گرد بودند که در بازار جلوی روستاییان را گرفته، بهترین البسه را با کم‌ترین قیمت عرضه کرده و چنانکه پول را دریافت می‌کردند حواس فرد را منحرف نموده و کاغذی را که در دستمال پیچیده بودند به دستش می‌دادند و او را ارعاب می‌کردند که بسته را تا منزل باز نکند. (شهری، ۱۳۸۳: ۴/ ۱۲۳-۱۲۱) فرد در منزل به کاستی موجود پی می‌برد که دیگر چاره‌ای بر آن نبود. به این ترتیب پارچه به عنوان یک شیء پربها و وسیله‌ای جهت وسوسه برای دست‌اندازی در اموال دیگری مورد سوء استفاده قرار می‌گرفت.

۷. نتیجه گیری

در دوران فرمانروایی پادشاهان هفت گانه سلسله قاجار، در زمانی قریب به یک صد و سی سال (۱۳۴۳/۱۹۲۵ - ۱۲۱۰/۱۷۹۶)، ایران تحولات بسیاری را به جهت سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی از سر گذراند. از جمله آنها هم زمانی با انقلاب صنعتی در غرب بود که نساجی را بیش از سایر صنایع تحت تأثیر قرار داد. این امر به موازات عوامل بسیار دیگر از جمله قراردادهای تجاری با کشورهای اروپایی سبب شد تا هم زمان با افول صنایع داخلی به شیوه سنتی، تولیدات کارخانجات غرب از جمله پارچه های ماشینی به ایران سرازیر شود. هر چند این امر کیفیت و کمیت تولیدات پارچه بافی در ایران را تحت الشعاع قرار داد اما حداقل به سبب افزونگی صفت کمیاب یا نایاب بودن به محصولات داخلی از یک سو و وارداتی بودن نمونه های صنعتی از سوی دیگر، منسوجات و به تبع پوشاک همچنان جایگاه خود را به مثابه یک شیء پربها و ارزشمند حفظ کرد. به عبارتی برخلاف باور عمومی، نه تنها منسوجات همچنان به عنوان محصول گرانبها و صاحب اعتبار باقی ماند که شاید بر این عیار افزوده شد. چنانکه بررسی افزون بر شصت سفرنامه قاجاری که قریب به سی نمونه آنها در این مطالعه توصیفی - تحلیلی مورد ارجاع قرار گرفته نشان می دهد: در سرتاسر دوره قاجار، پارچه چونان یک شیء قیمتی جهت خلعت بخشی به پادشاهان، امرا، سفرا و زبردستان به کار می آمد. آداب و رسوم ویژه در تهیه و به کارگیری آن وجود داشت و حتی در برخی موارد حکم پول نقد را پیدا می کرد و سبب ارتکاب جرم می شد. دارندگی لباس های متعدد نشانه ای از تنعم و بهره مندی بود و در این بین برخی انواع به دیگری برتری داشت که از جمله آنها شال، زربفت، حریر ابریشمی بود و قلمکار، چیت و قدک در مراتب بعدی قرار می گرفت. صرفه جویی رویکرد بارز و غالب ایرانیان عصر قاجار در برخورد با پارچه به حساب می آمد. هر چند گاه این امر توسط زنان دربار جلوه عکس به خود می گرفت که آن نیز تأییدی بر مدعای ارزش اقتصادی ویژه منسوجات در عصر قاجار بود. امید است سایر پژوهشگران با نظر به منابع تاریخی دست اول و تدقیق در آنها نسبت به واکاوی دیگر موارد مغفول در عرصه هنر - صنعت نساجی ایران اقدام نمایند.

منابع

۱. الوند، احمد. (۱۳۶۳). *صنعت نساجی ایران از دیرباز تا امروز*. تهران: دانشکده صنعتی پلی تکنیک.
۲. بایندر، هانری. (۱۳۹۹). *سیاحت نامه هانری بایندر*. ترجمه محمود طیبی. تصحیح سیدمرتضی آل داود. تهران: مگستان.
۳. بروگش، هینریش. (۱۳۷۴). *در سرزمین آفتاب*. ترجمه مجید جلیلود. تهران: مرکز.
۴. بن تان، آگوست. (۱۳۵۴). *سفرنامه بن تان*. ترجمه منصوره نظام مافی اتحادیه. تهران: سپهر.
۵. بیشوپ، ایزابلا. (۱۳۷۵). *از بیستون تا زردکوه بختیاری*. ترجمه مهرا ب امیری. تهران: سپند.
۶. پولاک، یاکوب ادوارد. (۱۳۶۸). *سفرنامه پولاک*. ترجمه کیکاووس جهانداری. تهران: خوارزمی.
۷. ترابی فارسانی، سهیلا. (۱۳۸۴). *تجار مشروطیت و دولت مدرن*. تهران: تاریخ ایران.
۸. دالمانی، هانری رنه. (۱۳۷۸). *از خراسان تا بختیاری*. جلد اول. ترجمه غلامرضا سمعی. تهران: طاووس.
۹. دوکوتزبوئه، موریس. (۱۳۶۵). *مسافرت به ایران در دوران فتحعلی شاه قاجار*. ترجمه محمود هدایت. تهران: جاویدان.
۱۰. دهخدا، علی اکبر. (۱۳۴۳). *لغت نامه دهخدا*. تهران: دانشگاه تهران.
۱۱. دیبا، لیل. (۱۳۹۱). «دوران صفویان و قاجاریان». *پوشاک در ایران زمین*. ترجمه پیمان متین. چاپ سوم. تهران: امیرکبیر.

۱۲. دیولافوا، ژان. (۱۳۳۲). *سفرنامه ایران و کلد*. ترجمه همایون فره‌وشی. تهران: خیام.
۱۳. رایس، کلارا کولیور. (۱۳۸۳). *سفرنامه کلارا کولیور رایس*. ترجمه اسدالله آزاد. تهران: کتابدار.
۱۴. رحیم‌زاده صفوی، علی اصغر. (۱۳۶۲). *اسرار سقوط احمدشاه*. تهران: فردوسی.
۱۵. رحیمی صادق، علی. (۱۴۰۰). «جایگاه اقتصادی، اجتماعی - هنری شالبافان کرمان در دوره قاجار». *پژوهشنامه تمدن ایرانی*. ۳ (۶): ۱۰۷-۸۵.
۱۶. رعیتی‌زاده، فاطمه. (۱۳۹۱). *تجلی هنرهای صناعی در خلعت‌های دوره قاجار*. پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد پژوهش هنر. به راهنمایی ابوالقاسم دادور. دانشگاه کاشان: دانشکده هنر و معماری.
۱۷. رمضانخانی، صدیقه. (۱۳۸۷). *هنر نساجی در شهر یزد*. تهران: سبحان نور.
۱۸. ژوبر، پ. امده. (۱۳۴۷). *مسافرت در ارمنستان و ایران*. ترجمه علیقلی اعتماد مقدم. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
۱۹. سرنا، کارلا. (۱۳۶۲). *آدم‌ها و آیین‌ها در ایران*. ترجمه علی اصغر سیدی. تهران: زوار.
۲۰. سولتیکیف، الکسیس. (۱۳۳۶). *مسافرت به ایران*. ترجمه محسن صبا. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۲۱. شهری، جعفر. (۱۳۷۸). *تاریخ اجتماعی تهران در قرن سیزدهم*. تهران: رسا.
۲۲. ----- (۱۳۸۳). *طهران قدیم*. تهران: معین.
۲۳. شهشهانی، سهیلا. (۱۳۹۶). *پوشاک دوره قاجار*. تهران: فرهنگسرای میردشتی.
۲۴. شیل، مری. (۱۳۶۲). *خاطرات لیدی شیل در زمان ناصرالدین‌شاه*. ترجمه حسین ابوترابی‌ان. تهران: نشرنو.
۲۵. صالحیه یزدی، ملیحه و صابر، زینب. (۱۴۰۰). «تبیین نظام قدرت بر منسوجات دوره قاجار». *دوفصلنامه هنرهای صناعی اسلامی*. ۴ (۲): ۱۲۲-۱۰۵.
۲۶. عیسوی، چارلز. (۱۳۶۲). *تاریخ اقتصادی ایران*. ترجمه یعقوب آژند. تهران: گستره.
۲۷. غیبی، مهرآسا. (۱۳۸۵). *هشت هزار سال تاریخ پوشاک اقوام ایرانی*. تهران: هیرمند.
۲۸. فووریه، ژوانس. (۱۳۶۲). *سه سال در دربار ایران*. ترجمه عباس اقبال آشتیانی. تهران: دنیای کتاب.
۲۹. کاساکوفسکی، و. ا. (۱۳۵۵). *خاطرات کلنل کاساکوفسکی*. ترجمه عباسقلی جلی. تهران: سیمرغ.
۳۰. کمپانی، نسیم. (۱۳۹۱). *فرهنگ اصطلاحات پارچه و پوشاک در ایران*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۳۱. ماسهارو، یوشیدا. (۱۳۹۰). *سفرنامه نخستین فرستاده سفیر ژاپن به ایران*. ترجمه هاشم رجب‌زاده. مشهد: آستان قدس رضوی.
۳۲. مالکم، جان. (۱۳۶۲). *تاریخ ایران*. ترجمه میرزا محمدعلی حیرت. تهران: دنیای کتاب.
۳۳. مک گرگور، کلنل س. ام. (۱۳۶۸). *شرح سفری به ایالت خراسان و شمال غربی افغانستان در ۱۸۷۵*. ترجمه اسدالله توکلی طبسی. مشهد: آستان قدس رضوی.
۳۴. موریه، جیمز. (۱۳۸۶). *سفرنامه جیمز موریه*. ترجمه ابوالقاسم سری. تهران: توس.
۳۵. موزر، هنری. (۱۳۵۶). *سفرنامه ترکستان و ایران*. ترجمه علی مترجم. تهران: سحر.
۳۶. نوردن، هرمان. (۱۳۵۶). *زیر آسمان ایران*. ترجمه سیمین سمیعی. تهران: دانشگاه تهران.
۳۷. وارینگ، ادوارد اسکات. (۱۳۹۷). *سفر به شیراز و دیگر شهرهای جنوبی*. ترجمه عبدالرضا کلمرزی و رضا صالحیان کوشک قاضی. تهران: نامک.

۳۸. وامبری، آرمینیوس. (۱۳۳۷). *سیاحت درویشی دروغین در خانات آسیای میانه*. ترجمه فتحعلی خواجه نوریان. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۳۹. ----- (۱۳۸۱). *زندگی و سفرهای وامبری*. ترجمه محمدحسین آریا. تهران: علمی و فرهنگی.
۴۰. ویشارد، جان. (۱۳۹۹). *بیست سال در ایران*. ترجمه علی پیرنیا. تهران: آبی پارسی.
۴۱. ویلز، چارلز جیمز. (۱۳۶۳). *تاریخ اجتماعی ایران در عهد قاجاریه*. ترجمه سیدعبدالله. تهران: زرین.
۴۲. ----- (۱۳۸۸). *ایران در یک قرن پیش*. ترجمه غلامحسین قراگوزلو. تهران: اقبال.

References

1. Alvand, A. (1984). *Iran's Textile Industry from Long Ago to the Present*. Tehran: Polytechnic Industrial Faculty. [Persian].
2. Binder, H. (2020). *Au Kurdistan en Mesopotamie et en Perse (Mission Scientifique du Ministere de l'Instruction publique*. Translated by M. Tabib. Under Supervision S. M. Alledavoud. Tehran: Magestaan. [French].
3. Bishop, I. B. (1996). *Jurneys in Persia and Kurdistan*. Translated by M. Amiri. Tehran: Sepand. [French].
4. Bontemps, Ch. A. (1975). *Voyage en Turquie et en Perse 1807*. Translated by M. Nezamfafi Ettehadie. Tehran: Sepehr. [French].
5. Burgess, Ch. H. & E. (2010). *Life Story*. Translated by M. Jamshdi & H. Asgharnezhad. 2nd Edition. Tehran: Farzan. [English].
6. Company, N. (2012). *A Dictionary of Clothes and Costume in Iran*. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [Persian].
7. D' Kotzebue, M. V. (1986). *Narrative of a Journey in to Persia, in the Suite of the Imperial Russian Embassy in the year 1817*. Translated by M. Hedayat. Tehran: Javidan. [English].
8. D'Allemagne, H. R. (1999). *From Khorassan to the Land of the Backhtiaris: Three Months of Travel in Persia*. Translated by Q. Samiei. Tehran: Tavous. [French].
9. Dekhoda, A. (1964). *Loghatnameh Dekhoda*. Tehran: University of Tehran. [Persian].
10. Diba, Leyla. (2011). "Safavid and Qajar Era". *Encyclopedia Iranica*. Translated by P. Matin. 3rd Edition. Tehran: Amirkabir. [English].
11. Dieulafoy, J. (1953). *La Perse, la Chaldee et la Susiane: Relation de Voyage*. Translated by H. Farahvashi. Tehran: Khayyam. [French].
12. Feuvrier, J. (1983). *Three Years at the Persian Court*. Translated by A. Eghbal Ashtiani. 2nd Edition. Tehran: Donyaye Ketab. [French].
13. Gheibi, M. (2006). *An 8000- Year History of Persian Costume*. Tehran: Hirmad Book Store. [Persian].
14. Issawi, Ch. Ph. (1983). *The Economic History of Iran 1800 – 1914*. Translated by Y. Azhand. Tehran: Gostareh. [Persian].
15. Jaubert, P. A. (1968). *Voyage en Armenie et en Perse*. Translated by A. Etemad Moghadam. Tehran: Bonyad-e Farhang-e Iran. [French].
16. Kossogovsky, V. A. (1976). *From the diary as a Colonel Tehran V. A. Kossogovsky*. Translated by A. Jali. Tehran: Simorgh. [Russia].

17. MacGregor, S. M. (1989). *Narrative of a Journey through the Province of Khorassan and on the N.W. Frontier of Afghanistan in 1875*. Translated by A. Tavakkoli Tabasi. Mashhad: Astan Quds Razavi. [English].
18. Malcom, J. (1983). *History of Iran*. Translated by M. M. Heyrat. Tehran: Donyaye Ketab. [English].
19. Masaharu, Y. (2011). *Mission to Persia*. Translated by H. Rajabzade Trans. 2nd Edition. Mashhad: Astan Quds Razavi. [Japanese].
20. Morier, J. J. (2011). *A Journey through Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople, in the Years 1808 and 1809*. Translated by A. Serri. 1st Vol. Tehran: Toos. [English].
21. Moser, H. (1977). *Travels in Iran and the Caucasus (1647 - 1654)*. Translated by A. Moallem. By M. Golbon. Tehran: Sahar. [English].
22. Norden, H. (1977). *Under Persian Skies*. Translated by S. Samiei. Tehran: University of Tehran. [English].
23. Polak, J. E. (1989). *Persia the Country and its in Habitants*. Translated by K. Jahandari. 2nd Edition. Tehran: Kharazmi. [German].
24. Rahimisadegh, A. (2022). "Economic, social-artistic status of Kerman shalbfans in the Qajar period". *Iranian Civilization Research*. 3 (6): 85- 107. [Persian].
25. Rahimzadeh Safavi, A. A. (1983). *Asrar-e Soghout-e Ahmadshah*. Tehran: Ferdowsi. [Persian].
26. Ramezankhani, S. (2008). *The Art of Wearing in Yazd City*. Tehran: Sobhan-e Nour. [Persian].
27. Rayatizadeh, F. (2012). *The Manifestation of Handicrafts in Qajar Era's Robes of Honor (Kal'at)*. Under Supervision of A Dadvar. University of Kashan: Faculty of Architecture and Art. [Persian].
28. Rice, C. C. (2004). *Persian Women & Their Ways: The Experiences & Impressions of a Long Sojourn among the Women of the Land of the Shah with an Intimate Description of Their Characteristics, Customs & Manner of Living*. Translated by A. Azad. Tehran: Ketabdard. [English].
29. Salehieh Yazdi, M. & Saber, Z. (2022). "The Effects Expression of the Power System on the Textiles of Qajar Period". *Honar-haye Senaee-ye Iran*. 4 (2): 105-122. [Persian].
30. Saltykov, A. D. (1957). *Voyage en Perse Traduit en Persan*. Translated by M. Sabaa. Tehran: Bongaah-e Tarjome VA Nashr-e Ketab. [French].
31. Serena, M. C. (1983). *My Journey: Personal Memories*. Translated by A. Seyyedi. Tehran: Zavar. [French].
32. Shahri, J. (1999). *Social history of Tehran in the 13th Century (Life, Business)*. Vol. 1-4. 3rd Edition. Tehran: Rasa. [Persian].
33. Shahri, J. (2004). *Old Tehran*. Vol. 1. 4th Edition. Tehran: Moien. [Persian].
34. Shahshahani, S. (2017). *Persian Clothing during the Qajar Reign*. Tehran: Farhangsaray-e Mirdashti. [Persian].
35. Sheil, M. L. (1983). *Glimpses of Life and Manners in Persia*. Translated by H. Aboutorabian. Tehran: Nashrenow. [English].
36. Torabi Fasrsani, S. (2005). *The Merchants of Constitutionalism and the Modern State of Iran*. Tehran: Nashretarikheiran. [Persian].

37. Vambery, A. (1958). *Voyages d'un Faux der Viche dans l'Asie Centrale de Teheran a Khiva, Bokhara*. Translated by F. A. Khajeh Mourian. Tehran: Bongah-e Tarjome va Nashr-e Ketab. [French].
38. Vambery, A. (2002). *His Life and Adventures*. Translated by M. H. Ariya. Tehran: Elmifarhangi. [English].
39. Warig, E. S. (2018). *Tour to Sheeraz by the Route of Kazroon and Feerozabad*. Translated by A. Kalmarzi and R. Salehian Koushk Qazi. Tehran: Namak. [English].
40. Wills, J. Ch. (1984). *Persia as It Is: Being Sketches of Modern Persian life and Character*. Translated by Seyyedabdollah. Tehran: Zarrin. [English].
41. Wills, J. Ch. (2009). *In the Land of the Lion and Sun, or Modern Persia: Being Experiences of Life in Persia from 1866 to 1881*. Translated by Gh. Qaragouzlou. Tehran: Eqbal. [English].
42. Wishard, J. (2020). *Twenty Years in Persia*. Translated by A. Pirnia. Tehran: Persainblue. [English].